

BEUNHAZEN VAN BUITEN: DE INFORMELE ECONOMIE ALS BASTAARDSFEER VAN SOCIALE INTEGRATIE

Jan Rath¹

Inleiding

Op dinsdag 1 november 1994, op de kop af negentien jaar nadat de eerste illegale arbeidsmigranten hun toevlucht zochten in de Amsterdamse Mozes en Aäronkerk als onderdeel van een campagne voor regularisering, togen arbeidsmigranten opnieuw massaal naar dit godshuis.² Het landelijk Inspraakorgaan Turken (IOT), de Amsterdamse Turkse Adviesraad (TDM) en het Comité Loonconfectie hadden deze legendarische plaats uitgekozen voor een demonstratieve bijeenkomst over de dramatische situatie in de loonconfectie-industrie. Die sector wordt huns inziens namelijk geteisterd door een kaalslag die zijn weerga niet kent. In dezelfde periode waarin de Nederlandse industrie in haar totaliteit een buitensporig groei doormaakte, moest het ene na het andere loonconfectiebedrijf gedwongen de poorten sluiten. Onder de vierhonderd, meest Turkse aanwezigen in de kerk bevonden zich pakweg vijftig confectionairs en een onbekend aantal confectie-arbeiders waaronder enkelen zonder geldige verblijfspapieren. De Turkse organisaties gebruikten de gelegenheid hen een hart onder de riem te steken. Ze wierpen zich bovenal op als spreekbuis van de Turkse confectionairs. Namens hen eisten de organisaties ter stond maatregelen van de overheid ter bescherming en versterking van hun bedrijvigheid.

Hun eisen zijn in zeker opzicht ongerijmd. Het is publiek geheim dat bedrijven in de loonconfectie zich slechts handhaven - als daarvan al sprake is - door op grove schaal de wet te omzeilen en door informeel te werken. Kan men van de overheid redelijkerwijs verwachten aan dergelijke marginale bedrijven steun te verlenen? Zo ja, zou de overheid daarbij zelfs zover moeten gaan een moratorium af te kondigen op de controles die haar instanties horen te verrichten? De Turkse confectionairs en hun zaakwaarnemers menen van wel, omdat de werkgelegenheid van duizenden mensen, illegaal maar vooral ook legaal, op het spel zou staan. In het publieke debat doen verschillende spraakmakers deze eisen af als luchtfietsserij. De journalist Paul Witteman, om een voorbeeld te noemen, is met stomheid geslagen: steunverlening door de overheid betekent toch dat illegalen worden gelegaliseerd, dat kan toch nooit de bedoeling zijn?³ Het standpunt dat illegaliteit te allen tijde dient te worden bestreden, is wijdverbreid.⁴

Over de morele vraag of dit standpunt juist is, wil ik het hier niet hebben. De stelling van de Turkse confectionairs dat zij zoveel werkgelegenheid te bieden hebben, vind ik veel interessanter. In het huidige tijdsgewricht maken velen zich grote zorgen over de werkgelegenheid in het onderste segment van de arbeidsmarkt en over de integratie van etnische minderheden. Met beide is het slecht gesteld. Tegen deze donkere achtergrond zou het zelfstandig ondernemerschap van Turkse confectionairs inclusief het daarin besloten werkgeverschap een verrassend lichtpunt zijn. In hoeverre deze economische activiteiten werkelijk perspectief bieden op een comfortabele positie in de formele sector en op sociale integratie, valt niet een-twee-drie te zeggen. De stelling is per slot van rekening afkomstig van beunhazen die de hete adem van de overheid in hun nek voelen en alles aangrijpen om zich te verdedigen. Strikt geredeneerd kan de stelling niet deugen. Informele economische activiteiten vinden nu eenmaal per definitie plaats buiten de formele kanalen en vormen geen geïntegreerd deel van de samenleving. Maar moeten we hier wel zo strikt redeneren? We kunnen evengoed volhouden dat informele economische activiteiten altijd op enigerlei wijze met hun sociale en economische omgeving verbonden zijn. Aldus geredeneerd is de vraag naar die verbinding, dus naar de mate en wijze van integratie alleszins op zijn plaats. In het Nederlandse minderhedenbeleid en -onderzoek is zo'n vraag merkwaardigerwijs nog amper opgekomen. Men wedt kennelijk op de formele economie, ook al heeft die het gros van de immigranten, inzonderheid Turken, tot dusver niet al te veel te bieden gehad.

Hoe onappetijtelijk de informele economie op sommigen misschien overkomt, ze is wel een realiteit. Als realiteit is ze even onvermijdelijk als het lelijke broertje van de wondermooie *Beau*

Geste in de gelijknamige film van Marty Feldman. Ofschoon Beau Geste in het schitterende licht van de schijnwerpers fier de aandacht vangt, ontkomen we niet aan de kippige stumper in zijn schaduw. Languit in de dampende drek ontwaren we inderdaad zijn broer. Naarmate de film vordert zien we hoe deze bastaard telkenmale onhandig het pad van onze held doorkruist. Vervelend is dat trouwens niet, integendeel, het geeft de film juist zijn karakteristieke verhaal. Zo is het in zekere zin ook met beschouwingen over arbeid als instrument voor de sociale integratie van immigranten. Wie zich beperkt tot de sfeer van de formele arbeid, om het vocabulaire uit dit jaarboek te gebruiken, doet de realiteit tekort. Engbersen en Gabriëls⁵ erkennen dat en wijzen in navolging van Peters op de schaduwzijde van de formele economie. In die zogenoemde 'bastaardsfeer' komen allerlei illegitieme en illegale vormen van sociaal handelen voor. Hoewel de aparte benoeming van een '(bastaard)sfeer van de informele economie' enigszins de indruk wekt dat tussen formele en informele activiteiten een scherpe scheidslijn zou bestaan - hetgeen valt te betwijfelen - ligt het belang vooral het erkennen van de sociale betekenis van informele economische activiteiten. Mijn bijdrage hier gaat over de mogelijke betekenis van de informele economie voor de sociale integratie van immigranten.

Valide gegevens over informele economische activiteiten zoals die in de loonconfectie-industrie zijn slechts spaarzaam voorhanden. Dat is niet opzienbarend. Die activiteiten maken nu eenmaal deel uit van een wereld die 'ongekend' is, iets dat *a fortiori* het geval is wanneer illegale vreemdelingen erbij betrokken zijn.⁶ Er is te hooi en te gras wel enig sociaal-wetenschappelijk of economisch onderzoek verricht, doch veelal met een beperkte vraagstelling en beperkte middelen.⁷ De aandacht gaat in voorkomende gevallen meestal uit naar onregelmatigheden en niet zozeer naar de mogelijkheden voor sociale mobiliteit of integratie. Een bijkomende omstandigheid die nadelig blijkt te zijn voor een adequate beschrijving en analyse, is dat de loonconfectie-industrie mettertijd enigszins 'besmet' is geraakt. Jan en Alleman menen reeds te weten hoe het er reilt en zeilt, met name dat er duizenden, neen, tienduizenden illegalen werken. Wie over deze sector spreekt of schrijft overdrijft graag.⁸ Dit geldt voor de informeel werkende ondernemers en hun zaakwaarnemers, voor de gevestigde organisaties in de sector, en in een enkel geval ook voor onderzoekers.

Deze bijdrage zal al met al noodgedwongen beperkt en enigermate impressionistisch en speculatief van aard zijn.⁹ In het onderstaande bespreek ik eerst summier de positie van immigranten c.q. Turken op de arbeidsmarkt. Vervolgens ga ik in op de omschrijving, omvang en mogelijke verklaring van de informele economie in de huidige posit-industriële samenleving. Daarna concentreer ik mij op de loonconfectie-industrie. Tenslotte behandel ik de vraag of deze deels informele economische activiteit aan immigranten perspectief op sociale integratie biedt, en in hoeverre de overheid hiermee zou moeten omgaan.

De arbeidspositie van immigranten: niet alleen in de formele economie

De positie van immigranten op de arbeidsmarkt, met name van Turken en Marokkanen, wordt algemeen als problematisch omschreven. Vijftien jaar geleden steeg het niveau van hun werkloosheid voor het eerst uit boven dat van inheemse Nederlanders en dat is sindsdien zo gebleven.¹⁰ Tegen het eind van de jaren tachtig toen de economie zich gunstig ontwikkelde, groeide de werkgelegenheid onder Turken en Marokkanen weliswaar, doch lang niet zo sterk als bij inheemse Nederlanders het geval was. De situatie lijkt hopeloos en nodigt uit tot sombere scenario's. Laatstelijk was daar Roelandt die stelt dat Nederland een 'potentiële onderklasse' in haar bevolking heeft.¹¹ Heel nieuw is zijn onweersvoorspelling niet. Een kleine twintig jaar geleden waarschuwden Penninx en Van Velzen al voor de dreigende vorming van een 'onderlaag in onze 'democratische' samenleving, die een kaste-achtig voorkomen heeft'. Terwijl vandaag de dag de echo's van hun waarschuwing nog onverminderd luid klinken, doet de overheid het hare om een dergelijk onheil af te wenden. Ze creert banen, propageert een voorkeursbehandeling en wat al niet meer. Van een heuse onderklasse is vooralsnog geen sprake, maar evenmin wordt de arbeidsmarktpositie van immigranten fundamenteel verbeterd.¹²

Deskundigen op het terrein van de arbeidsmarktpositie van immigranten brengen voor deze situatie allerhande verklaringen naar voren. Nu eens wijzen zij op de vóórtdurende immigratie, dan weer op de gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal van immigranten, op hun lage

opleidingsniveau, op hun inefficente zoekgedrag, op hun afhankelijkheid van uitkeringen en welzijnsvoorzieningen en daaruit voortvloeiende inertie, of op racisme. In geen van deze verklaringen wordt de structuur en ontwikkeling van de economie adequaat betrokken en geapprecieerd.

In de internationale literatuur zijn zulke verklaringen overigens wel voldoende voorhanden. Zo zijn daar Kasarda, Friedrichs en Ehlers die de voortdurend hoge werkloosheid van achtergestelde categorieën van de bevolking relateren aan structurele veranderingen in de demografische en economische positie van steden.¹³ Hun gezichtspunt is interessant omdat het betrekking heeft op sociale en economische ontwikkelingen die we ook terugvinden in theorieën over de informalisering van de economie. Ze beredeneren dat steden in Duitsland en de Verenigde Staten in de loop der jaren zijn getransformeerd van centra voor de industriële verwerking van goederen tot centra voor de verwerking van informatie. Als gevolg van deze transformatie is de vraag naar *blue-collar jobs* sterk teruggelopen en tot op grote hoogte vervangen door die naar *white-collar jobs*. Als gevolg van de sterk verminderde vraag naar ongeschoolde en laaggeschoolde arbeidskrachten, zijn steden niet langer meer de lokatie voor sociale stijging van sociale gedepriveerden. De grootstedelijke diensten-economie biedt primair werkgelegenheid aan hoog-opgeleide werkkrachten. De discrepantie - in het Angelsaksische discours hanteert men de term *mismatch* - tussen het grote aanbod van laag- en ongeschoolde arbeidskrachten en de geringe vraag ernaar vormt volgens Kasarda *et al.* een wezenlijk kenmerk van de huidige post-industriële maatschappij. Deze *mismatch* wordt nog eens versterkt door allerlei demografische ontwikkelingen zoals de komst naar steden van laag-opgeleide immigranten die lage-klasseposities gaan bezetten, en de trek naar buitengebieden van de inheemse *middle class*.

In een doorwrocht artikel past Kloosterman deze benadering toe op Amsterdam. Hij ontdekt dat de plaatselijke ontwikkelingen met een dergelijke redenering redelijk goed verklaard kunnen worden, al wijst hij ook op de specificiteit van deze casus. Dit laatste brengt hem ertoe te waarschuwen voor een al te mechanische en deterministische toepassing van de *mismatch* benadering.¹⁴ Ik kom straks op dit onderwerp terug.

De verschillende beschrijvingen en verklaringen op dit terrein - hoe gedegen soms ook - zijn echter vaak onvolledig in de zin dat zij amper enige aandacht besteden aan informele arbeid.¹⁵ In een recente studie van Veenman over de ontwikkeling in de sociaal-economische positie van zes groepen immigranten in Nederland, komt het woord 'informeel' weliswaar eenmaal voor, maar dan in de context van deficiënties: immigranten zijn nog niet zover dat zij deel uitmaken van de informele netwerken van werkgevers, zodat zij bij het vervullen van vacatures bij voorbaat achter het net vissen. De onderzoekers hebben kennelijk een arbeidsmarkt voor ogen die opereert in een formele economie. Hoewel zij wellicht gegronde redenen hebben zich daartoe te beperken,¹⁶ schetsen zij maar een deel van de werkelijkheid. Wanneer Kloosterman bijvoorbeeld in zijn artikel over de *mismatch* schrijft dat in de periode 1979-1983 in Amsterdam 'geen nieuwe banen werden gecreëerd voor de minder opgeleide leden van etnische minderheden aan de onderkant van de beroeps ladder', heeft hij het uitsluitend over de formele sector.¹⁷ In dezelfde periode namelijk breidde het Turkse bedrijfsleven er zich in hoog tempo uit. Met name in de loonconfectie-industrie schoten ondernemingen als paddestoelen uit de grond. Zo beschreef Tap toentertijd de informele werkwijze in 80 van deze ondernemingen die (wit en zwart) werk boden aan naar schatting 960 mensen.¹⁸ Ter vergelijking: in 1982 stonden in het GAB-rayon Amsterdam 998 Turken als werkloze geregistreerd.¹⁹ Een dergelijke bevinding werpt een geheel ander licht op de geconstateerde *mismatch*. Ze actualiseert de vraag of ons zicht op de sociaal-economische werkelijkheid niet eigenlijk systematisch vertekend is, en dus ook of de gekozen oplossingen voor het probleem van de langdurige en hoge werkloosheid wel adequaat zijn.²⁰

Omschrijving en omvang informele economie

Begrippen als informele arbeid, informele sector, informele economie, schemer-economie, ondergrondse economie enzovoorts werden aanvankelijk gebruikt met betrekking tot de situatie in steden in de Derde Wereld. Pas later is men de begrippen ook gaan toepassen op activiteiten in economisch meer ontwikkelde landen. Tot de informele economie rekent men veelal: a) *de huishoudelijke sector*, dat is het onbetaalde werk ten behoeve van familie, vrienden en kennissen, alsmede het vrijwilligerswerk, b) *de communale sector*, dat is de wederzijdse dienstverlening

alsmede de betaling in natura door anonieme partijen in het economische verkeer, en ten slotte c) *de zwarte sector*, dat zijn alle produktieve activiteiten waarbij niet wordt voldaan aan de geldende wetten en regels voor het economische verkeer.²¹ Helemaal sluitend is de driedeling overigens niet. Activiteiten in de zwarte sector zijn soms slechts mogelijk bij de gratie van activiteiten in de huiselijke of communale sector, en in sommige gevallen overlappen de sectoren. Wat bijvoorbeeld te denken van de confectionair die zijn neef of dorpsgenoot renteloos en zonder enige vorm van schriftelijke registratie duizenden guldens leent om daarmee een werkplaats en enkele naaimachines te kunnen huren? Met name bij Turken komen dergelijke vormen van dienstbetoon op grote schaal voor.²²

In veel studies naar de informele economie ligt het zwaartepunt op wat hier de zwarte sector wordt genoemd. Auteurs van zulke studies benadrukken stelselmatig dat deze economie zich bovenal en op de eerste plaats kenmerkt door het verwerven van inkomsten op een manier die zich onttrekt aan de regels en controle van de overheid.²³ Zo omschrijven Portes en Sassen-Koob de sector als:

`(...) het geheel van inkomen-genererende activiteiten met uitzondering van die welke betrekking hebben op contractueel en wettelijk geregelde werkgelegenheid. Hoewel deze definitie criminele activiteiten insluit, wordt de term gewoonlijk gereserveerd voor activiteiten als in de voedings- en confectie-industrie en in de huisvesting die niet intrinsiek illegaal zijn, maar waarvan de productie en handel aan de wet- en regelgeving ontsnappen.²⁴

Een dergelijke, overigens populaire omschrijving is vanwege de globale afbakening niet geheel onproblematisch. Hoe zouden we bijvoorbeeld de prostitutie of de handel in *soft drugs* moeten opvatten? In de Verenigde Staten met hun strenge wetgeving op deze terreinen rekent men dergelijke activiteiten kennelijk niet tot de informele sector, omdat ze daar intrinsiek illegaal van karakter zijn.²⁵ Maar in Nederland denkt men hier wellicht anders over: deze activiteiten gelden *de facto* nauwelijks meer als 'illegaal'. Daarnaast is het onderscheid tussen intrinsiek legaal en illegaal in de praktijk niet altijd duidelijk en zinvol, zeker niet voor degenen die geïnteresseerd zijn in processen van sociale integratie. Uit het historische voorbeeld van de joodse immigranten in de Verenigde Staten weten we bijvoorbeeld dat hun informele activiteiten in *sweatshops* niet alleen bijdroegen tot hun sociale integratie, maar ook tot de opkomst van de joodse georganiseerde misdaad.²⁶ Als we de geruchten in Amsterdam moeten geloven, zouden bepaalde de Turkse criminele organisaties belangen hebben in de loonconfectiesector.²⁷ Hoewel ik voor die geruchten tot dusver nauwelijks overtuigend bewijs heb aangetroffen, roepen ze wel de vraag op in hoeverre het onderscheid legaal/illegaal theoretisch relevant is.

Anders dan sommigen wellicht veronderstellen, vinden informele economische activiteiten van immigranten - *if any* - niet plaats in een sociaal vacuüm, maar in een omgeving die met zwartwerken, beunhazen, hosselen en frauderen bekend en vertrouwd is. In 1985 becijferde Fase de omvang van de informele economie ergens tussen de 6,3 en 17,5 procent van het BNP.²⁸ In hetzelfde jaar de schatte de Interdepartementale Stuurgroep Misbruik en Oneigenlijk Gebruik (ISMO) de totale omvang van het zwarte circuit op 16 tot 21 miljard gulden.²⁹ De instroom in dit circuit komt voort uit de ontduiking van de betaling van premies en belastingen en fraude bij de ontvangst van subsidies en uitkeringen (13,7 à 14,2 miljard), en in mindere mate uit door criminaliteit verkregen gelden (3,5 à 5 miljard). Lambooy en Renooy vermoeden dat deze optelsom een onderschatting van het totale zwarte circuit is.³⁰ Zij wijzen onder meer op het zogenaamde 'klusjescircuit' dat hiervan een (betrekkelijk klein) onderdeel is. Volgens het CBS bestaat dit circuit uit zeer veel deelnemers, vermoedelijk meer dan één miljoen. Van Eck en Kazemier stellen dat 12 procent van de bevolking van 16 jaar en ouder in totaal 100.000 arbeidsjaren zwartwerkt, dat is 2 procent van het arbeidsvolume. Bij elkaar verdienen zwartwerkers zo'n drie miljard gulden, hetgeen overeenkomt met circa één procent van het nationaal inkomen.³¹ Per zwartwerker bedragen de gemiddelde inkomsten aan arbeid ongeveer 2200 gulden. Allaart en De Voogd-Hamelink berekenen dat 25 à 26 procent van de beroepsbevolking zwart werkt of dat ooit heeft gedaan, terwijl Koopmans dit percentage zelfs op 39 procent stelt.³² Uit deze en andere gegevens trekt Engbersen zijn conclusies, namelijk dat:

`(...) er sprake is van een *niet onaanzienlijke* mate van misbruik en oneigenlijk gebruik; in de *perceptie* van mensen misbruik en oneigenlijk gebruik in grote mate voorkomen; grote groepen mensen *begrip* kunnen opbrengen voor misbruik en oneigenlijk gebruik.³³

De politieke retoriek ten spijt is de informele economie zonneklaar behoorlijk ingeburgerd. En wees eerlijk, wie heeft nooit eens een werkster of een stratemaker zwart uitbetaald of de vergoeding van

een lezing pardoos in zijn zak gestoken - ik in ieder geval wel.

De voornoemde studies hebben hoofdzakelijk betrekking op één specifieke etnische groep, te weten die der Nederlanders. Over de betrokkenheid van andere groepen in de Nederlandse informele economie is, als opgemerkt, spaarzaam systematische informatie voorhanden.³⁴ Wat er is heeft vooral betrekking op de horeca, land- en tuinbouw, schoonmaakbranche en loonconfectie, alle branches met een bedenkelijke reputatie wanneer het gaat om het de naleving van de wet- en regelgeving.³⁵ Daarbij dient wel te worden aangetekend dat niet alle activiteiten van immigranten in deze sectoren informeel van karakter zijn, de overdaad aan mediale aandacht daarvoor ten spijt. Ook wat betreft activiteiten door ondernemingen van immigranten is voorzichtigheid geboden: voorzover er informeel wordt gewerkt is dat vooral in de context van formele activiteiten. Te denken valt dan aan het zwart in dienst hebben van *bepaalde* personeelsleden, het niet uitbetalen van *overwerk* of het zonder vergunning werken op zondag. In hoeverre immigranten naar verhouding meer of minder dan inheemse Nederlanders (in vergelijkbare sociaal-economische omstandigheden) actief zijn in de zwarte sector is onbekend.

De informele economie in de post-industriële maatschappij

Hoe moeten we de opkomst en de ontwikkeling van de informele economie in post-industriële maatschappijen als de Nederlandse begrijpen en verklaren? In de neoliberale en marxistische literatuur over industriële vooruitgang wordt veel aandacht besteed aan kleine ondernemingen, met name aan ondernemingen die informeel werken. Portes en Sassen-Koob onderscheiden in die literatuur drie wederkerende vooronderstellingen die het denken over de informele economie in belangrijke mate bepalen: a) Informele activiteiten zijn principieel tijdelijk van aard. Zij zijn 'het gevolg van de onvolkomen doordringing van het moderne kapitalisme in de minder ontwikkelde regio's en dus gedoemd te verdwijnen met de opkomst van industrialisering en industrie-geleide groei'. b) De informele sector bestaat 'om een overtollig segment van het arbeidsreservoir in leven te houden via banen in de schemerige uithoeken van de moderne economie'. c) De informele economie is 'in hoofdzaak een kenmerk van perifere economieën zoals die van Latijns Amerika, Afrika, het grootste deel van Azië, en is in de grond dus een kenmerk van hun onderontwikkeling'.³⁶

In de Nederlandse literatuur zijn dit soort vooronderstellingen hier en daar wel terug te vinden. Zo beweerde Godschalk enkele jaren terug dat de informele economie in post-industriële maatschappijen:

'(...) niet meer kan worden gezien als een laatste redmiddel tot overleven van groeperingen die zich onder aan de sociale ladder bevinden. In de verzorgingsstaat is niemand meer op zichzelf aangewezen om zich en zijn eventuele gezin in leven te houden. De samenleving draagt zorg voor een aantal basisvoorzieningen dat ieder een menswaardig bestaan garandeert'.³⁷

Dat is een mooie redenering, maar ze spoort niet helemaal (meer?) met de werkelijkheid van de jaren negentig. De samenleving is bijvoorbeeld niet in staat om iedere ingezetene die dat wenst, aan een betaalde baan te helpen. Dit geldt helemaal voor immigranten uit de lagere sociale klassen. Daarnaast weigert de samenleving regelrecht de zorg - in de vorm van uitkeringen of levensonderhoud - voor illegale vreemdelingen.

Portes en Sassen-Koob bewijzen op basis van empirische argumenten eveneens dat geen van de genoemde vooronderstellingen deugt. In industrialiserende landen verdwijnt de informele sector helemaal niet, zoals in de literatuur wordt voorspeld. Het gemiddelde loon van degenen die in de informele sector werken, is helemaal niet heel veel lager dan van de werkers in de formele sector; in de informele sector kent men juist een enorme inkomensvariatie. Evenmin is er sprake van eenrichtingverkeer *uit* de informele *naar* de formele sector; er is veeleer een betrekkelijk soepele uitwisseling in beide richtingen. Degenen die toetreden tot de informele sector, horen lang niet altijd tot het 'reserve-leger' van rechteloze proletariërs die voor een hongerloon hun arbeidskracht verkopen; er zitten ook ondernemers tussen die werken voor opdrachtgevers uit de formele sector, zodat in de informele sector verschillende klasseposities kent; bovendien komt het voor dat betrokkenen van klassepositie veranderen, bijvoorbeeld wanneer arbeiders zelf ondernemer worden. Ten slotte is het allerminst zo dat de informele economie slechts te vinden is in arme, onderontwikkelde landen; integendeel, zo'n economie bestaat ook in rijke, ontwikkelde landen.

Juist in die landen blijkt de informele economie momenteel te groeien. Volgens sommigen hangt die groei nauw samen met immigratie uit derde-wereldlanden. Informele activiteiten vinden immers vaak plaats binnen gemeenschappen van immigranten, niet in de laatste plaats omdat zij in die sector de enige route naar overleving zien. Immigranten hebben in ieder geval sterke drijfveren om vooruit te komen. Hun arbeid en hun hang naar zelfstandig ondernemerschap zou de informele sector in hun land van vestiging een enorme impuls geven.

In de Nederlandse literatuur is een dergelijk gezichtspunt terug te vinden in de studies naar etnisch ondernemerschap. Bovenkerk, één der eerste auteurs op dit terrein, stelt dat de bedrijvigheid van etnische ondernemers voorindustriële trekken heeft.³⁸ Dat is op zichzelf niet zo vreemd, vindt hij, want de ondernemende immigranten zijn vaak afkomstig uit agrarische samenlevingen. Daar waren zij vertrouwd met een informele bedrijfsvoering. Eenmaal aangekomen in het land van vestiging waar zij de wet- en regelgeving niet goed kennen, wenden zij dit culturele kapitaal aan bijvoorbeeld voor de werving van werkkapitaal of van arbeidskrachten. Naarmate zij hun zaken beter op orde hebben, gaan zij formeler te werk. Dat kan soms tot curieuze situaties leiden. Zo komt het voor dat gevestigde etnische ondernemers zich actief teweer gaan stellen tegen informeel werkende nieuwkomers: concurrentie vinden zij OK, maar niet (meer) van beunhazen. Informele economische activiteiten van immigranten vormen aldus gezien zowel onderdeel van een overlevingsstrategie, als van een proces van integratie of assimilatie. Het feit dat informele activiteiten vóórkomen, bewijst slechts dat het proces van hun integratie nog niet voltooid is.

Een bezwaar tegen dit gezichtspunt is dat informele activiteiten voornamelijk worden gelokaliseerd in het culturele domein. Buitendien wordt onvoldoende rekenschap gegeven van het feit dat een informele economie ook gedijt in sectoren en gebieden waarin immigranten niet of nauwelijks aanwezig zijn.³⁹ Toch moet een dergelijk gezichtspunt dat vooral betrekking heeft op de aanbodkant van de informele sector, niet meteen worden verworpen. Culturele verklaringen kunnen bijvoorbeeld helpen te begrijpen waarom sommige categorieën van de bevolking meer of minder dan andere de informele sector betreden, hoewel men hier andersoortige verklaringen niet op voorhand moet uitsluiten. Het feit dat in de Amsterdamse loonconfectie-industrie vooral Turken werken, om een voorbeeld te noemen, kan te maken hebben met culturele kenmerken van deze categorie,⁴⁰ maar evenzeer met het feit dat Turkije traditioneel een uitgebreide confectie-industrie kent.

Een interessante, maar andersoortige verklaring voor de opkomst en de ontwikkeling van de informele economie in post-industriële maatschappijen wordt naar voren gebracht door Sassen.⁴¹ In afwijking van andere auteurs zoekt zij de verklaring vooral aan de vraagkant van de informele sector, en wel in het proces van post-industriële herstructurering. Dat proces doet zich in economisch ontwikkelde landen pregnant voor in grootstedelijke gebieden - in de zogeheten *global cities*. Die post-industriële herstructurering omvat een aantal samenhangende veranderingsprocessen. Zo is daar de internationalisering van de economie, een proces dat, paradoxaal genoeg, gepaard gaat met een behoefte aan centrale coördinatie. Internationale ondernemingen concentreren zich op plaatsen waarin een reeks van hoogwaardige voorzieningen aanwezig is, zoals banken en verzekeringsbedrijven, *marketing* bureaus, juridische *consultancies*, culturele instellingen en dergelijke. De concentratie van zulke ondernemingen op specifieke lokaties versnelt en versterkt de ontwikkeling van een hoogwaardige *service* economie. Een dergelijke economie genereert een vraag naar relatief laagwaardige en kleinschalige activiteiten, en wel op twee manieren: a) *direct*, wanneer internationale bedrijven bepaalde werkzaamheden uitbesteden, zoals de schoonmaak, de kantine, de bewaking, de bezorging enzovoorts, en b) *indirect*, wanneer werknemers in de internationale dienstverlenende bedrijven werkzaamheden in de persoonlijke dienstverlening uitbesteden, zoals de schoonmaak en de kinderoppas.⁴² Die werknemers verdienen in de regel immers hoge inkomens, terwijl hun tijd beperkt is. In beide vormen van uitbesteden worden de economisch laagwaardige activiteiten vooral door immigranten verricht, deels op informele wijze.

De hierboven aangeduide veranderingen vallen samen met een herstructurering van de 'oude' arbeidsintensieve industrie. Die industrieën die lange tijd de motor van de economische vooruitgang van grote steden waren, zoeken hun heil meer en meer in automatisering of in lage-lonenlanden waar de arbeid stukken goedkoper is. Niet alle onderdelen van de productie kunnen evenwel worden gexporteerd, bijvoorbeeld omdat producenten flexibel moeten kunnen reageren op veranderingen in de vraag en zij *just-in-time* moeten kunnen leveren. (Consumenten, met name

de meer kapitaalkrachtige, zijn minder geneigd goedkope massaproducten aan te schaffen, maar geven de voorkeur aan aparte, *customized* producten). Producenten die hun marktaandeel wensen te behouden of zelfs vergroten blijven in zulke gevallen binnenlands in de nabijheid van afnemers. Een en ander gaat gepaard met veranderingen in hun accumulatieregime. Het regime dat is gebaseerd op massaproductie en -consumptie, wordt geleidelijk vervangen door een regime dat is gebaseerd op individualisering en flexibilisering van productie en consumptie.⁴³ De producenten bewerkstelligen kostenreductie en flexibiliteit door delen van de productie uit te besteden aan onderaannemers. Sassen constateert dat op deze manier met name in groeisectoren een verslechtering van de productiesector plaats vindt. Dit proces stimuleert de vorming van een informele sector.

Volgens Sassen's gezichtspunt zijn informele activiteiten feitelijk een 'normaal' onderdeel van de 'postindustriële' stedelijke economie. In die economie zijn *sweatshops* en thuiswerk centrale vormen van economische activiteit met voornamelijk doodlopende banen voor mensen met een zwakke positie op de arbeidsmarkt, i.c. immigranten. Een sterke sociale polarisatie tussen kansarmen en -rijken is een ander kenmerk.

In het theoretische debat over post-industriële maatschappijen neemt dit gezichtspunt een centrale plaats in. Naast lof oogst Sassen evenwel ook kritiek. Om te beginnen zouden de beweringen van Sassen empirisch niet altijd sterk onderbouwd zijn en soms zelfs in strijd met de feiten. Zo stellen Waldinger en Lapp dat de opleving van *sweatshops* in de confectie-industrie in New York niet zozeer het gevolg is van veranderingen aan de vraagkant, maar juist van veranderingen aan de aanbodkant. Huns inziens veranderde de basisstructuur van de New Yorkse confectie-industrie in het geheel niet. De immigranten vulden 'slechts' de lege plekken die de gevestigde arbeiders en ondernemers achterlieten toen zij uit de sector verdwenen.⁴⁴ Volgens Waldinger en Lapp is er slechts sprake van een proces van etnische successie.

Voor dit hoofdstuk van belang is of immigranten via de informele economie tot sociale integratie kunnen komen. Het is uit de literatuur al wel duidelijk dat dit op verschillende manieren kan gebeuren. Volgens het ene, meer culturele gezichtspunt is de informele sector slechts een leerschool; informele activiteiten vinden min of meer per ongeluk plaats, zijn een kwestie van onbekendheid en onaangepastheid, en houden op zodra het moment van integratie bereikt is. Volgens het andere, meer economische gezichtspunt is de informele sector een essentieel onderdeel van de postindustriële economie; informele activiteiten komen slechts in laatste instantie voort uit de culturele eigenaardigheden van immigrantengroepen. De literatuur in Nederland overziend, met name die over de informele activiteiten van immigranten in de loonconfectie-industrie, ben ik voorlopig geneigd meer gewicht te leggen bij het economische gezichtspunt, zonder overigens het andere geheel uit te vlakken. Hierover zo dadelijk meer.

Een wezenlijk punt in dit verband is of Sassen's gezichtspunt zomaar op Nederland c.q. Amsterdam kan worden toegepast. Het gaat dan niet eens zozeer om de vraag of de hoofdstad het predikaat *global city* wel verdient, hoewel we daarbij eerder miljoenensteden als New York en Los Angeles voor ogen hebben dan een gat als Amsterdam.⁴⁵ Belangrijker is de kritiek dat het getheoretiseer van Sassen wel erg op de empirische casus van New York gebaseerd is (en in mindere mate die van London), met alle idiosyncratische vertekeningen van dien.⁴⁶ Zeker, in Amsterdam vindt op een bepaalde manier ook een transformatie plaats van een industriële naar een dienstverlenende economie. Echter, de voorspelde veranderingen van de arbeidsmarkt komen niet helemaal uit. Zo constateert Kloosterman dat de voor postindustriële economieën typerende *mismatch* tussen enerzijds de vraag naar hoog gekwalificeerde arbeidskrachten en anderzijds het aanbod van laag gekwalificeerden in Amsterdam een specifiek historisch pad volgt. Daarnaast heeft Amsterdam meer dan andere grote steden te maken met een proces van feminisering van de beroepsbevolking, onder andere als gevolg van de (her)intreding van vrouwen. Dit heeft (nadelige) gevolgen voor de positie van immigranten. Daar staat tegenover dat mede als gevolg van de relatief kleinere toevloed van immigranten het reservoir van goedkope arbeidskrachten in Nederland minder omvangrijk is dan in de Verenigde Staten. Kloosterman wijst met nadruk op de specifieke en meer indringende rol die de staat in Nederland aanneemt. In de corporatistische verzorgingsstaat die Nederland is, streeft de overheid naar het reguleren van de toegang tot de arbeidsmarkt, waaronder ook moet worden verstaan het uitsluiten van groepen door middel van voorzieningen als de WAO, AOW, VUT en dergelijke.⁴⁷ Dat is wel wat anders dan de Verenigde

Staten waar de sociale voorzieningen minimaal zijn. In dit verband minstens zo belangrijk is het feit dat Nederland lang niet zo'n extreme sociale polarisatie kent als de Verenigde Staten.

In het beperkte onderzoek naar de informele sector in de hoofdstad is niet zonder meer aangetoond dat de groei van de informele sector direct voortvloeit uit de opkomst van de diensteneconomie. Neem de situatie in Amsterdam Zuid-Oost, brandpunt van post-industriële economische activiteiten. De hier gevestigde internationale ondernemingen zouden een banijr van kleinschalige, laagwaardige en deels informele activiteiten teweeg kunnen brengen, met name in de Bijlmermeer waar de werkloosheid (vooral van immigranten) bijzonder groot is. Uit gegevens uit het Handelsregister blijkt dat het kleinbedrijf in de Bijlmermeer slechts uiterst moeizaam van de grond komt. Er schijnt niet zoveel te worden ondernomen. Als we echter verder kijken dan onze neus lang is, zien we 'een substantieel en dynamisch circuit van niet-officiële bedrijvigheid'.⁴⁸ Inderdaad, een bloeiende informele sector. Zo opereren vanuit de Bijlmermeer pakweg honderd snorders, circa tweehonderd (kroeshaar)kappers, ongeveer honderdvijftig automonteurs, twintig klusjesmannen, bestaan er zo'n vijfendertig horecagelegenheden en een onbekend aantal naaiateliers, om enkele activiteiten te noemen. Deze activiteiten staan evenwel grotendeels op zichzelf en zijn weinig verbonden aan de internationale ondernemingen uit de buurt. Zo de concentratie van hoofdkwartieren van die ondernemingen kleinschalige (informele) activiteiten genereert, dan niet in de Bijlmer.

Amsterdam omvat echter meer gebieden dan de Bijlmer en meer economische sectoren. In verschillende studies naar de loonconfectie-industrie wordt de opkomst van informele activiteiten wel gerelateerd aan veranderingen in de structuur van de industrie zelf, veranderingen in de internationale handel, veranderingen in de vraag van de consument, enzovoorts.

De loonconfectie-industrie

Eerst wat algemene informatie over de loonconfectie-industrie. De confectie, met name die in Nederland, werd lange tijd algemeen beschouwd als een economische sector waarbinnen concurrentie vooral prijsconcurrentie was. Binnen het vigerende accumulatieregime trachtten ondernemingen hun winsten te vergroten door op massaproductie over te gaan en zich te vestigen waar goedkope en ongeorganiseerde arbeid ruimschoots voorhanden was.⁴⁹ Gedurende de jaren zestig en zeventig - toen de loonkosten in Nederland sterk stegen - werd een steeds groter deel van de productie - met name de assemblage; niet het *design* en de *marketing* - elders verricht: de *runaway*.⁵⁰ In lage-lonenlanden werden de arbeidsintensieve industrieën met gunstige vestigingsvoorwaarden binnengehaald, met name in de zogenoemde *industrial free zones*⁵¹ waar goedkope en ongeorganiseerde arbeidskrachten bij wijze van spreken zich aan de poorten verdrongen. De neergang van de binnenlandse confectie-industrie was dramatisch: de productie daalde tussen 1972 en 1981 jaarlijks gemiddeld 7,7 procent, terwijl de werkgelegenheid tussen 1963 en 1989 terugliep van 77.000 tot circa 10.000 arbeidsplaatsen.⁵² Let wel: het gaat hier om de productie in engere zin des woords. De positie van zogenaamde kop-staartbedrijven, dat wil zeggen de bedrijven die zich toelegden op het ontwerpen en verkopen van kleding, veranderde allerm minst zo dramatisch, aangezien zij hun winst konden nemen door de uitbesteding van onderdelen van de productie. Eerst in de loop van de jaren tachtig namen de productiecapaciteit, het volume van de productie en de werkgelegenheid weer toe. Dit was met name het geval in Amsterdam, waar de productie en handel van textielwaren van oudsher geconcentreerd is geweest.⁵³ Tal van factoren hebben tot die ontwikkeling bijgedragen. Te denken valt aan juridische factoren, zoals de Multi-Vezel Akkoorden,⁵⁴ factoren van meer technische aard - zoals de introductie van micro-elektronica in de ontwerp- en productiefase, en de ontwikkeling van nieuwe logistieke systemen⁵⁵ - en factoren die te maken hebben met de markt. Zo bestellen kledingdetailisten steeds vaker kleine series, aangepast aan de allernieuwste rages, en te leveren binnen de kortst mogelijke termijn. In dat licht is het niet vreemd dat de groei van de binnenlandse productie met name zogeheten kort-cyclische (dames)mode betreft. De productie hiervan vindt veelal plaats in kleinschalige en flexibele ondernemingen die onderling zijn verbonden door middel van uitbestedingsrelaties.⁵⁶ Het is vooral in dit segment dat Turkse confectionairs opereren.⁵⁷

Over de omvang van de loonconfectie-industrie, met name over het informeel opererende deel ervan, worden de nodige schattingen gedaan. Algemeen wordt aangenomen dat de Turkse loonconfectie werk verschaft aan een aanzienlijk aantal 'illegalen'. Wat 'illegalen' precies zijn, is

niet altijd even duidelijk. Feit is dat de term in de praktijk nogal slordig wordt gehanteerd en betrekking heeft op uiteenlopende situaties.⁵⁸ 'Illegaal' kan zo betrekking hebben op de Vreemdelingenwetgeving, maar evengoed op de sociale-, arbeids- of belastingwetgeving, om wat te noemen. Bovendien beschouwen sommigen de termen 'Turks' en 'illegaal' als synoniemen. Het Bureau van Economische Argumentatie dat onderzoek verrichtte in opdracht van de Vakraad voor de Confectie-Industrie, ging bijvoorbeeld zover te suggereren dat zowat de hele Turkse loonconfectie-industrie illegaal is.⁵⁹

De gezamenlijke omzet van de illegale loonconfectie-industrie zou volgens het bureau over de honderden miljoenen guldens belopen, terwijl er zo'n 8000 (voornamelijk Turkse) confectie-arbeiders en thuiswerk(st)ers emplooi in zouden vinden. In een wetsvoorstel met betrekking tot de loonconfectie-industrie is sprake van 1000 illegale bedrijven in heel Nederland met in totaal pakweg 12.000 werknemers.⁶⁰ Jonkman-Te Winkel suggereert dat op piekmomenten mogelijk zelfs 14.000 personen in de sector werkzaam waren, met een gemiddelde bezetting van 20 werknemers per bedrijf.⁶¹ Zandvliet en Gravesteyn-Ligthelm becijferen dat in de loonconfectie-industrie, althans in de bedrijven die officieel bij de Kamer van Koophandel zijn geregistreerd, tussen de 200 en 1300 illegale werken.⁶² Dit zou betekenen dat het aandeel van illegale arbeid ergens tussen de 7 en 43 procent ligt. Tussen de 6 en 46 procent van de bedrijven zou ooit wel eens gebruik maken van illegale arbeid.

Het zwaartepunt van de informele loonconfectie-industrie ligt in Amsterdam. Daar alleen al zouden tussen de 600 en 700 ateliers gevestigd zijn. De meest recente schattingen van de Belastingdienst en de Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen (DIA) lopen echter nogal uiteen:

Tabel 1. *Schattingen op basis van verschillende instanties/bronnen van aantallen illegale ateliers en daarin werkzame personen in Amsterdam begin 1994*

Bron	Aantal ateliers	Aantal werknemers
Belastingdienst (schatting situatie begin 1994)	300	6.000
Belastingdienst (aantallen verzonden BTW-aangiften)	600	n.b.
Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen	500 à 600	5 à 10.000
Kamer van Koophandel (ingeschreven in branchecode 2321)	230	n.b.

Bron: Jonkman-Te Winkel 1994: 33.

Op dit moment is de loonconfectie-industrie - informeel en formeel - *en baisse*. Zo stonden tegen het eind van het jaar nog amper tachtig bedrijven bij de Kamer van Koophandel ingeschreven. De confectionairs en hun zaakwaarnemers wijten dit aan de controles door de overheid en aan de toegenomen concurrentie van bedrijven uit Oosteuropese landen zoals Polen. Die concurrentie die inderdaad aanzienlijk is, dateert echter niet van het laatste jaar. De vraag rijst of de inheemse confectie-industrie in de jaren tachtig wel echt een structureel sterke positie had verworven. Scheffer suggereert dat de groei van destijds 'slechts' het gevolg was van incidentele factoren.⁶³ In hoeverre dat juist is vind ik moeilijk te beoordelen. Het komt mij voor dat voor de laatste ontwikkelingen hetzelfde kan worden geopperd. Feit is dat de kledinghandel in Nederland met de neergang van de economische conjunctuur van de afgelopen jaren in een diepe crisis verkeert. Nederlandse consumenten besteden naar verhouding steeds minder geld aan kleding, zeker in vergelijking met consumenten uit naburige landen. Daarbij komt het slechte weer van de afgelopen seizoenen. Als het veel regent, zoals in het voorjaar van 1994, stellen consumenten hun inkopen uit; onderwijl verloopt het seizoen. De kleine Turkse confectionairs, die het vooral moeten hebben van de extra verkopen, hebben dan het nakijken.

Om de plaats van de informele sector goed te kunnen duiden dienen we ons te verdiepen in de manier waarop ze zich structureel verhoudt tot de formele sector. Drie aspecten zijn daarbij van speciaal belang: a) de *operating principles* van de informele economie, b) de verhouding tot de staat, en c) de verhouding tot de arbeidsmarkt.⁶⁴

Welnu, de *operating principles* van de informele loonbedrijven betreffen bovenal hun goedkope en

flexibele werkwijze alsmede hun laagdrempelige toegang tot allerlei economische hulpbronnen als werkkapitaal en personeel. Het is hierin dat zij ten opzichte van de formele bedrijven een voordeel kunnen behalen. Een scherp beeld van bedrijfsvoering wordt overigens vertroebeld door de (seizoensgebonden) fluctuaties in de sector. Zes jaar geleden vonden Bloeme en Van Geuns dat het gemiddelde bedrijf slechts 11,5 maanden bestond, terwijl 41 procent van de bedrijven al binnen een half jaar de poorten moest sluiten.⁶⁵ Het beeld dat zij hierbij oproepen is dat confectionairs met vallen en opstaan hun plek op de markt zochten, schijnbaar ongehinderd door de berg regels waar ondernemers in Nederland aan moeten voldoen (onder andere de Hinderwet, de Vreemdelingenwet, de Arbeidsomstandighedenwet). Dát sommige confectionairs met allerlei bepalingen de hand lichten, is wel zeker. Zo trof het RBA Amsterdam eind 1993 in 27 van de 100 onderzochte bedrijven onregelmatigheden aan.⁶⁶ Bedrijven blijken regelmatig van adres, rechtsvorm en eigenaar te veranderen en soms ook gebruik te maken van katvangers. Bloeme en Van Geuns zijn ervan overtuigd dat dit alles gebeurt met het oogmerk belastingen en premies te ontduiken. Ofschoon een dergelijke kwaadaardige opzet zeker niet kan worden uitgesloten, zouden deze onregelmatigheden even goed het gevolg kunnen zijn van een gebrek aan professionaliteit of van de asymmetrische machtsverhoudingen op de markt binnen de formele sector. De concurrentie is moordend en opdrachtgevers nemen gretig de kans waar om loonbedrijven flink af te knippen, hetgeen stevig bijdraagt tot de informalisering van de sector.⁶⁷

Voor de werving van werkkapitaal en personeel manipuleren de Turkse confectionairs vooral hun eigen etnische netwerken. In eigen kring of via koffiehuisen ronselen zij hun arbeidskrachten. Turken krijgen dan de voorkeur, omdat zij in tegenstelling tot Nederlanders bereid zouden zijn hard te werken en lange uren te maken, niet zo zouden zanken en de nodige *trust* aan de dag zouden leggen. De berichten zijn evenwel ook dat Turkse confectionairs de grootste moeite hebben hun vacatures te vullen. Jongeren uit de tweede generatie zouden passen voor het onzekere werk, en confectionairs zouden meer aangewezen zijn op (Turkse) illegalen. Die zijn inderdaad bereid de handen uit de mouwen te steken.

De Nederlandse overheid stelt talrijke regels voor het economische verkeer en het grensoverschrijdende verkeer van personen. Maar hoe meer regels, hoe groter de geneigdheid tot afwijken ervan. Opdrachtgevers uit de branche zoeken niet zonder reden hun heil in uitbesteding: dat is hún manier om de regels (bijvoorbeeld die ter zake van CAO's) te omzeilen. Brancheorganisaties hebben in het nabije verleden diverse maatregelen genomen om informele activiteiten tegen te gaan, maar die hebben hun doel gemist.⁶⁸ Kortere geleden stelden zij voor om, wat zij noemen, 'concurrentievervalsing door illegale praktijken' tegen te gaan door in de formele sector meer flexibilisering van arbeid toe te staan. De rijksoverheid heeft de ontwikkeling van de informele loonconfectie-industrie lange tijd aangezien en kwam eerst in de beginjaren negentig met een meer coherente reactie. Dat optreden hangt mogelijk samen met het aanmerken van fraudebestrijding en bestrijding van illegaliteit als prioriteiten van beleid, al wil dat nog niet zeggen dat deze prioritering bij alle ambtelijke diensten even zwaar weegt. Zo weigerde het OM in Amsterdam tot begin 1994 'jacht te maken' op ateliers en illegalen die niemand tot last waren. Thans echter pakt de overheid de informele bedrijvigheid intensief en integraal aan. Onderdeel van het pakket van maatregelen bedoeld om sector op te schonen is de Wet Ketenaansprakelijkheid; deze wet trad 1 februari 1994 in werking. De gemeente Amsterdam heeft een eigen beleid ontwikkeld dat hierop aansluit. Hoewel het landelijke en gemeentelijke beleid ook allerlei maatregelen bevat om de confectionairs die formeel willen werken, te ondersteunen, ligt het zwaartepunt vooralsnog bij de repressie van 'illegale' bedrijven. De zogenoemde Confectie Interventie Teams zijn hiermee belast.

Volgens Turkse belangenorganisaties brengen de intensieve controles de hele sector nodeloos om zeep. Vandaar dat zij al enige tijd campagne voeren om de verantwoordelijke bewindspersonen op andere gedachten te brengen. De bijeenkomst in de Mozes en Aäronkerk, waarvan ik hierboven al gewaagde, was onderdeel van die campagne. De Turkse organisaties vonden in het Amsterdamse gemeenteraadslid Hulsman (Groen Links) een nijvere bondgenoot, doch hij was niet bij machte om voldoende politieke steun te mobiliseren.⁶⁹

Zoals eerder opgemerkt lijkt het erop dat het personeel in de ateliers vooral wordt gerecrueteerd uit de meest marginale categorieën van de bevolking. Er zijn wel pogingen geweest om de toestroom van legale arbeidskrachten (ook Nederlanders) naar Turkse loonconfectiebedrijven op gang te brengen, zodat de laatste niet meer aangewezen zouden zijn op illegalen. Het RBA Amsterdam

had daartoe een 'traject' ontwikkeld, maar staakte zijn inspanningen omdat de sector zijns inziens onvoldoende levensvatbaarheid had. In theorie kunnen activiteiten in informele loonbedrijven een opstap vormen naar de formele arbeidsmarkt. Dat geldt wellicht het meest voor illegale vreemdelingen die erin slagen een verblijfsvergunning te krijgen. Deze overweging speelt zeker een rol bij de pogingen van sommige organisaties om de illegale loonconfectie-arbeiders te regulariseren.⁷⁰

Slotopmerkingen

Of de informele economie een route voor sociale integratie van immigranten vormt, en zo ja op welke manier, hangt sterk af van het gezichtspunt van waaruit men die economie beschouwt. Men zou kunnen redeneren dat de informele sector een soort 'sluis' is voor activiteiten in de formele sector. Het vasthouden aan een informele bedrijfsvoering, bijvoorbeeld, zou dan een indicatie zijn van culturele onaangepastheid en een gebrekkige integratie in de samenleving. Echter, men zou ook kunnen redeneren dat de informele sector een onlosmakelijk onderdeel is van de post-industriële economie. In zo'n economie wordt de achteruitgang van de industriële bedrijvigheid in zekere mate afgewenteld op kleinschalige en flexibel opererende bedrijven die zich bevinden in de schaduw van de formele economie. In de loonconfectie-industrie lijkt zo'n ontwikkeling zich inderdaad voor te doen. De informeel werkende confectionairs en confectie-arbeiders zijn aldus gezien in het systeem geïntegreerd. Feit is dat de beunhazen het afgelopen decennium met medeweten van de overheid een reusachtige hoeveelheid opdrachten hebben verwerkt, een activiteit waarbij honderden miljoenen gulden mee zijn gemoeid.

De informele sector biedt individuele ondernemers en arbeiders voor kortere of langere duur werk en inkomen. Uit de internationale literatuur weten we dat het voorkomt dat immigranten zich via de informele sector opwerken tot schatrijke kapitalisten. Werbner beschrijft zo de wederwaardigheden van Pakistaanse markthandelaren in Manchester die in de textielgroothandel een waar imperium wisten op te bouwen.⁷¹ In hoeverre immigranten in de Amsterdamse confectie-industrie sociale mobiliteit aan de dag leggen, kan ik op basis van het mij ter beschikking staande materiaal moeilijk te zeggen. Enkele Turken zouden inderdaad een comfortabele positie hebben verworven. Het zou verder kunnen gelden voor enkele 'witte' illegalen die verblijfspapieren hebben bemachtigd.

Iets waar in de regel minder oog voor is, maar wat wel in deze beschouwing betrokken moet worden, is de *spin off* van informele activiteiten voor de formele sector. Het gaat dan om de winsten die opdrachtgevers kunnen opstrijken door hun opdrachten 'goedkoop' uit te besteden, of de goede zaken die handelaren in stoffen, garens, furnituren, naaimachines enzovoorts kunnen doen. Daarnaast spinnen de koffiehuisen, bakkerijen, kruideniers en restaurants van immigranten garen bij een florerende informele sector. In Amsterdam klagen Turkse ondernemers thans steen en been: de terugval van de loonconfectie-industrie heeft ook hun bedrijvigheid getroffen.

Wat moet de overheid met de informele sector aan, althans vanuit het oogpunt van de sociale integratie van immigranten? Laat ik beginnen met het duiden van het werkgelegenheidsbeleid van de overheid. Al meer dan tien jaar is het werkgelegenheidsbeleid geconcentreerd op het laagste segment van de arbeidsmarkt. De inspanningen om laaggeschoolden aan een baan te helpen worden onder het huidige kabinet Kok zelfs geïntensiveerd. De minister Melkert van Sociale Zaken mikt daarbij onder andere op het formaliseren van het 'klusjescircuit'. Op plaatselijk niveau ontplooit men eveneens meer activiteiten ter zake. Zo wil de gemeente Amsterdam in vier jaar tijd honderd miljoen gulden uitgeven om tienduizend banen te scheppen voor werkloze Amsterdammers.⁷² Aan al die inspanningen ligt een veelheid van overwegingen en ambities ten grondslag, variërend van de handhaving van de betaalbaarheid en legitimiteit van de verzorgingsstaat, tot aan de continuering van de economie, of tot de regulering van harmonieuze sociale verhoudingen. Wat dat laatste betreft, de overheid en in haar kielzog maatschappelijke organisaties hopen met zo'n intensief werkgelegenheidsbeleid te voorkómen dat de samenleving desintegreert.⁷³ In hun ogen fungeert de arbeidsmarkt als centrale institutie bij de integratie van sociale groepen in de samenleving, met name van immigranten. Deze opvatting vinden we in pregnante vorm in de rapporten van de Wetenschappelijke Raad van het Regeringsbeleid, in het bijzonder in het rapport Allochtonenbeleid.⁷⁴ De opvatting, die zonneklaar populair is, is enigszins simplistisch. Zo wordt onvoldoende rekenschap gegeven van het feit dat de arbeidsmarkt wordt

gekenmerkt door processen van segmentering, door structurele machtsverschillen en door racisme en seksisme.⁷⁵ Daarboven wordt de arbeidsmarkt slechts in een formele economie gesitueerd. In hoeverre ook de informele economie en de daarin bestaande vormen van informele arbeid dienstbaar kunnen zijn aan een proces van sociale integratie blijft ongewis.

De pogingen van de overheid om immigranten aan een baan te helpen hebben tot op heden slechts pover succes opgeleverd. Interessant genoeg zien we tegelijkertijd dat sommige immigranten zonder noemenswaardige bemoeienis van diezelfde overheid - soms zelfs *ondanks* het optreden van de overheid - zelf werk scheppen. Zij richten eigen ondernemingen op en scheppen daarbij duizenden arbeidsplaatsen, vooral voor andere immigranten. Dat is een flinke prestatie, zeker voor een categorie van de bevolking die alom wordt omschreven als afhankelijk van uitkeringen en welzijnsvoorzieningen en gespeend van initiatief.⁷⁶ Het Inspraakorgaan Turken (IOT) becijferde onlangs dat de groei van de Turkse werkgelegenheid tussen 1986 en 1992 voor een belangrijk deel moet worden toegeschreven aan het eigen ondernemerschap van Turken. Degenen die vertrouwen hebben in de werking van de vrije markt, moet deze ontwikkeling toch bijzonder aanspreken.

Het heikele punt natuurlijk is dat die activiteiten *deels* plaatsvinden in de sfeer van de informele economie. De overheid heeft hierop tot dusver nogal ambivalent gereageerd. Ik spits mijn opmerkingen toe op de loonconfectie-industrie. Na jarenlang de informele activiteiten in die branche te hebben gedoogd - mogelijk vanuit het idee dat die activiteiten illegaal van de straat houden - legt de overheid zich dan nu toe op repressie. Op zichzelf lijkt dat verdedigbaar: geen zinnig mens maakt bezwaar tegen eerlijke concurrentieverhoudingen of handhaving van de wet. Echter, in het licht van het langdurige gedogen is deze beleidsverandering ietwat onwaarachtig.

Met de straffe aanpak dreigt de overheid het kind met het badwater weg te gooien. In haar pogingen de sector op te schonen, treft ze ook de formele activiteiten. In plaats dat ze het initiatief van deze kansarme categorie beloont en het economische potentieel ondersteunt, zet ze het gehele Turkse ondernemerschap in de verdachtenbank. De aanpak komt daarmee op gespannen voet te staan met een centraal onderdeel van het beleid, te weten het stimuleren van de werkgelegenheid in het onderste segment arbeidsmarkt.

De repressieve aanpak komt erop neer dat de overheid nadrukkelijk controleert of de loonbedrijven de regels voor het economische en vreemdelingenverkeer correct naleven. Het economische beleid van de overheid is er echter ook op gericht het ondernemersklimaat te verbeteren, niet in de laatste plaats ten gunste van het midden- en kleinbedrijf. Daartoe stelt de overheid zich ten doel te dereguleren: zo worden de vestigingswet en de zondagswet aangepast, de personeelsvoorziening flexibeler gemaakt, en de kosten voor het minimum verlaagd. Reguleren en dereguleren tegelijk maakt een weinig consistente indruk.

Met enige verbeeldingskracht zouden we kunnen beweren dat de informele confectionairs in de praktijk waarmaken wat de overheid nog op papier heeft staan: scheppen van werk door nieuwe ondernemingen te starten en te dereguleren. Betekent dit dat de beunhazen dus ruim baan zouden moeten krijgen? Dat lijkt mij te ver gaan, want in strijd met alle beginselen van de Nederlandse verzorgingsstaat. Men zij eraan herinnerd dat de *raison d'être* van de verzorgingsstaat ligt in de historische constatering dat het vrije spel der maatschappelijke krachten niet in staat was sociale misstanden te voorkómen. Recentelijk hebben Van der Zwan en Entzinger voorstellen gedaan om door middel van een concessiestelsel bepaalde economische activiteiten binnen de formele sector te loodsen om zo werk te scheppen voor laaggeschoolde immigranten.⁷⁷ Verschillende arbeidsvoorwaarden en CAO-bepalingen zouden binnen zo'n stelsel niet hoeven te gelden en de beloning zou ook lager dan het minimumloon kunnen zijn. De deelname aan dat stelsel zou voorts gekoppeld moeten worden aan 'inburgeringstrajecten'. Tegen een dergelijk stelsel zijn tal van bezwaren aan te dragen, maar de belangrijkste is wel dat het precies de sociale polarisatie sanctioneert die elders de sociale integratie zo ernstig heeft ondermijnd.

Hoe het dan wel moet, weet ik eerlijk gezegd ook niet precies. Pogingen om het gedrag van consumenten te beïnvloeden door middel van een 'Schone Kleren' keurmerk - te vergelijken met het Max havelaar keurmerk - slaan vooralsnog niet echt aan. Wellicht moeten we het zoeken in de vestiging van *urban enterprise zones* (UEZ), zoals in de Verenigde Staten toegepast, dat wil zeggen primair gericht op de ontwikkeling van achterstandsbuurten.⁷⁸ In zulke buurten zou (in vervolg op de 'sociale vernieuwing') een soort van 'economische vernieuwing' op gang kunnen

worden gebracht. Deregulering zou daarbij te overwegen zijn, maar dan in de zin van het (tijdelijk) faciliteren van kleinschalige initiatieven. Daarbij valt te denken aan de vrijstelling van BTW, de vrijstelling van inkomstenbelasting, en het toelaten van een grotere belastingaftrek voor zelfstandigen, maar ook aan het vereenvoudigen en meer toegankelijk maken van voorzieningen voor ondernemers, het oprichten van goedkope en laagdrempelige bedrijvententra, en het op ruime schaal beschikbaar stellen van deskundige ondersteuning. Wat dit laatste betreft: in de loonconfectie-industrie zouden met name de interne flexibilisering en de efficiency nog verbeterd kunnen worden. Daarboven zou de overheid de bedrijven die in dergelijke zones/buurtten investeren - hoe kleinschalig dan ook - met een premie kunnen belonen, analoog aan de regionale investeringspremies waarmee Nederland zo vertrouwd is. Het is te verwachten dat de gevestigde bedrijven uit nevengelegen buurtten zich hiertegen zullen verzetten uit oogpunt van concurrentievervalsing. Eveneens is weerstand te verwachten van de overheid, bijvoorbeeld van het ministerie van Economische Zaken, niet in de laatste plaats omdat zo'n aanpak bepaalde regulering vergt. Zulk een aanpak verdient desalniettemin serieuze beschouwing. Het is immers beter om het economische potentieel van immigranten - nu deels te vinden in de informele economie - optimaal te benutten dan het te verketteren en verkwanselen.

Noten

1. De auteur dankt Robert Kloosterman voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.
2. In 1974 besliste het kabinet Den Uyl dat illegale vreemdelingen onder bepaalde voorwaarden in aanmerking konden komen voor een verblijfsvergunning. Zo moesten illegalen onder meer kunnen aantonen dat zij gedurende een bepaalde periode bij een vaste werkgever hadden gewerkt. Velen konden dit niet aantonen, mede doordat werkgevers hun medewerking weigerden. De regeling liep op 1 november 1975 af. Een groep Marokkanen die niet in staat waren de vereiste gegevens te overleggen, bezetten op die dag de Mozes en Aäronkerk. Deze actie luidde een reeks van kerkbezettingen in alsmede een lange juridische strijd die uiteindelijk resulteerde in een tweede regularisatieregeling. Zie hierover uitgebreid Van Groenendael 1986.
3. Hij reageerde aldus in het televisieprogramma *NOVA* (2 november 1994) toen het Amsterdamse raadslid Kees Hulsman (Groen Links) een lans brak voor de confectionairs. Zie ook de Forum-bijdrage van R.C. van Geuns in *de Volkskrant* (7 november 1994).
4. Zo stellen De Jongh, Van der Laan en Rath (1984: 106-109) in hun onderzoek naar de vakbeweging dat kader en leden van FNV-bonden het over weinig zaken zó eens zijn als over het te voeren beleid inzake illegalen: illegalen vormen een bedreiging voor de positie van Nederlandse arbeiders en de werkgevers dienen streng gestraft. In de discussie over de loonconfectie mengen zich overigens ook mensen die in dit geval een strenge aanpak van illegalen overdreven en achterhaald vinden. Zie bijvoorbeeld het commentaar van Marjon van Royen in *NRC Handelsblad* (14 november 1994). Uit een recent gehouden opinie-onderzoek onder buitenlanders, ten slotte, blijkt dat Turken, Marokkanen en Surinamers een opvallend coulante houding tegenover de aanwezigheid van illegalen aannemen (Allochtonen 1995: 13-14).
5. Zie hierover onder andere de bijdrage van Engbersen en Gabriëls elders in dit jaarboek.
6. Vergelijk Engbersen en Burgers 1994: 2.
7. Van Geuns (1993) bijvoorbeeld onderzocht het thuiswerk in de confectie-industrie. De respons in zijn survey in het Amsterdamse bedroeg niet meer dan acht procent, wat betekent dat hij over de situatie in Amsterdam geen betrouwbare uitspraken kon doen. De onderzoeker had helaas niet meer tijd ter beschikking om die situatie nader te onderzoeken.
8. Groenendijk en Böcker (1995) constateren dat degenen die de omvang van illegaliteit schatten, zich nogal eens te buiten gaan aan slordigheden en overdrijvingen. De manier waarop in Nederland het 'probleem' wordt geconstrueerd, is overigens niet uniek. Zo constateren Waldinger en Lapp (1993) dat beleidsvoerders, onderzoekers en journalisten die de confectie-industrie in New York beschrijven, de neiging hebben om flink te overdrijven. In de *Big Apple* zou zich een informele economie ontwikkelen van ongekeerde omvang. De confectie-industrie zou hierbij van cruciale betekenis zijn. Die industrie zou volledig 'back to the sweatshop' zijn gegaan. Ze zou massaal zijn overspoeld door illegale arbeiders uit Derde-Wereldlanden die bereid zijn voor een karig loon en onder schrikbarende omstandigheden hun armzalige werk te doen. Waldinger en Lapp tonen zorgvuldig aan dat veel van de gedane beweringen niet juist zijn. Zo worden getallen over illegaliteit stelselmatig, maar zonder gegrond opgeschroefd. Let wel: Waldinger en Lapp suggereren niet dat er niets aan de hand is, maar pleiten ervoor de zaken in juiste proporties te zien.
9. Een omvangrijk onderzoeksproject naar de ontwikkeling en structuur van de loonconfectie-industrie in Amsterdam is eerst in de loop van 1994 gestart. Het project wordt verricht onder supervisie van het interfacultair Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam, en omvat zes deelprojecten. Vanuit hun eigen disciplinaire invalshoek onderzoekt elke onderzoeker een ander facet van de loonconfectie-industrie. De centrale probleemstelling draait om themata als: a) de verandering in de internationale arbeidsdeling en de invloed daarvan op de terugkeer van een deel van de loonconfectie-industrie naar Nederland; b) de economische bedrijfsvoering van (Turkse) ondernemingen; c) de werving van arbeidskrachten en de migratie-genererende effecten van die ondernemingen; d) de arbeidsverhoudingen en de kwaliteit van de arbeid; e) het politieke krachtenveld rond de naaiateliers, inzonderheid de strijd rond de regulering; en f) de specificiteit van de situatie ter zake in Amsterdam in internationaal vergelijkend perspectief.
10. Wolff en Penninx 1993. Zie ook Veenman 1994.
11. Penninx en van Velzen 1976: 35-36; Roelandt 1994: 216.
12. Veenman 1994: 98. Zie ook het rapport 'Voorkeursbeleid: slogan of effectief beleid' van het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR), waarin wordt gesteld dat een dergelijk beleid in de praktijk amper meer dan een loze kreet is (*Contrast*, 16 februari 1995, 6/2, p. 3).
13. Kasarda, Friedrichs en Ehlers 1992. Zie voor een kritiek onder andere Fainstein 1992.
14. Kloosterman 1994.

15. Daar waar dit wel gebeurt, bijvoorbeeld in studies naar 'ongeregeld ondernemen', zien we het omgekeerde: onderzoekers neigen ernaar te doen alsof arbeid uitsluitend informeel van aard is.
16. Te denken valt aan de beschikbaarheid van data. Die hebben meestentijds betrekking op formele activiteiten. Niet uit te sluiten is dat ook normatieve opvattingen over het functioneren van de arbeidsmarkt een rol spelen.
17. Kloosterman 1994: 1338. In een meer recent stuk geeft hij blijk wel oog te hebben voor de informele sector; zie Kloosterman 1995.
18. Tap 1993.
19. Bloeme en van Geuns 1987: 116.
20. Vergelijk Feige (1981) die stelt dat de veronachtzaming van 'de onzichtbare sector' een te pessimistisch beeld van de ontwikkeling van de economie oplevert. De ernst van de economische problemen wordt bijgevolg stelselmatig overschat. De reactie daarop in de vorm van stimuleringsbeleid leidt tot een hogere belastingdruk, wat volgens hem juist de vlucht in het zwarte circuit kan bevorderen.
21. Deze afbakening en indeling is afkomstig van Gershuny. Zie Mevissen 1990: 14-15 en WRR 1985: 149-150.
22. Zie onder andere Böcker 1994.
23. Zie voor een discussie over het begrip ook Portes, Castells en Benton 1989, of Renooy 1990.
24. Portes en Sassen-Koob 1987: 31.
25. Zie bijvoorbeeld de omschrijving van Sassen 1988.
26. Hoewel joden in de vorige eeuw berooid in het *land of free enterprise* arriveerden, vormen ze thans de rijkste etnische groep. Sowell 1981: 69-99.
27. Vergelijk Fijnaut 1994: 370-372. Ik verwijs in dit verband ook naar het rapport van de Commissie Van Traa dat in de loop van dit jaar verschijnt.
28. Fase 1984: 83.
29. ISMO 1985: 5.
30. Lambooy en Renooy 1985: 42.
31. Van Eck en Kazemier 1989: 126-127.
32. Allaart en De Voogd-Hamelink 1989: 8-9; Koopmans 1989. Allaart en De Voogd-Hamelink constateren voorts dat zwartwerken meer wordt gedaan door mannen dan door vrouwen en door jongeren meer dan ouderen. Anders dan vaak wordt verondersteld zijn zwartwerkers vaak geschoold en hebben zij een positieve houding tegenover arbeid.
33. Engbersen 1986: 229.
34. Opmerkelijk genoeg is die informatie niet zozeer te vinden in studies naar de arbeidspositie van immigranten, maar in studies naar illegalen, ongeregeld ondernemen, of etnisch ondernemerschap. Zie onder andere Bloeme en Van Geuns 1987; Bovenkerk 1982; Jonkman-Te Winkel 1994; en Zandvliet en J.H. Gravesteijn-Ligthelm 1994.
35. Voorzover de prostitutie tot de informele sector wordt gerekend, is er het TAMPA-rapport van de Mr. de Graafstichting over buitenlandse prostituées (1994).
36. Portes en Sassen-Koob 1987: 32.
37. Godschalk 1985: 6.
38. Bovenkerk 1982 en Bovenkerk, Eijken en Bovenkerk-Teerink 1983.
39. Portes en Sassen-Koob 1987: 48-51. In Nederland kunnen we onder andere denken aan de bouwwereld.
40. Voedsel voor een dergelijke zienswijze biedt de studie van White (1994) over vrouwenarbeid en kleine ondernemers in Turkije. In een artikel over de vrije toegang van Turkije tot de markt van de Europese Unie citeert de journaliste Froukje Santing de EU-ambassadeur in Ankara die beweert dat Turkije een buitengewoon grote informele economie heeft. De Turkse economie zou vijftig procent groter zijn dat uit officiële cijfers zou blijken. Zie *NRC Handelsblad* 2-3-1995.
41. Zie onder andere Sassen 1988 en 1991.
42. Sassen spreekt in dit verband van *high income gentrification*.
43. De *economies of scale* worden vervangen door de *economies of scope*. Zie ook Abernathy *et al.* 1981 en Piore en Sabel 1984.
44. Waldinger en Lapp 1993: 21. Helemaal helder en overtuigend is hun redenering op dit punt niet. Zo lijkt er spanning te zijn tussen hun bewering dat inheemse arbeiders de sector verlaten vanwege de achteruitgang van loon en arbeidsomstandigheden, en hun bewering dat deze gang van zaken niets te maken zou hebben met veranderingen in de basisstructuur van de industrie.
45. Shachar 1994 meent dat de Randstad in aanmerking komt voor het predikaat.
46. Kloosterman 1994 en 1995. Zie ook Hamnett 1994.

47. Kloosterman (1995) leunt hier sterk op de inzichten van Esping-Andersen. Hij merkt overigens op dat Nederland geen zuivere corporatistische verzorgingsstaat is. Het heeft ook kenmerken van de sociaal-democratische verzorgingsstaat.
48. Bijlmer 1992.
49. Smit en Jongejans 1989: 3-4.
50. Bloeme en Van Geuns 1987: 97.
51. Dit zijn zones waarbinnen gunstiger vestigingsvoorwaarden gelden dan elders, bijvoorbeeld voor wat betreft de belasting- of arbeidswetgeving. Verscheidene derde-wereldlanden hebben op deze manier geprobeerd industrieën van buiten aan te trekken.
52. Bloeme en Van Geuns 1987: 95-96; Scheffer 1992.
53. Met name joden uit Oost-Europa en katholieken uit de Westfalen hebben een belangrijk stempel gedrukt op deze sector. Zie bijvoorbeeld Miellet 1987. Een relocatie van industriële activiteiten zoals hier beschreven is overigens niet uniek voor Amsterdam.
54. Dat is het stelsel van politieke maatregelen bedoeld om de inheemse industrieën binnen de Europese Unie en andere ontwikkelde landen te beschermen.
55. De introductie van *computer aided design* (CAD) en *computer aided manufacturing* (CAM) maakt het mogelijk om nieuwe ontwerpen snel te verwerken, zelfs als gedetailleerde aanpassingen worden aangebracht. Het gebruik van elektronische snijmachines maakt ook het snijden van stof aanzienlijk efficiënter. Met moderne communicatiesystemen kunnen opdrachten voor kleinere series in een mum van tijd elektronisch worden gestuurd. De nadelen van uitbesteding aan lage-lonenlanden - langdurig transport; noodzaak tot grote voorraden; renteverlies tijdens productie en transport - worden aldus verkleind. Hiertegenover staat dat als gevolg van de introductie van computergestuurde machines de loonkosten een geringer deel van de produktiekosten gaan vormen, hoewel dit weer teniet kan worden gedaan door het feit dat nu beter gekwalificeerd en dus duurder personeel nodig is. Dit zou van invloed kunnen zijn op de vestiging van de productie, vooral wanneer die machines gebruikt kunnen worden voor de productie van een breed scala van producten. Zie onder andere Junne 1985 en Mitter 1992.
56. Scheffer (1992: 247) merkt trouwens op dat er weliswaar sprake is van individualisering van de consumptie en fragmentatie van de markt, maar dat die niet zodanig zijn dat de schaalgrootte van de productie fundamenteel hoeft te veranderen.
57. Het feit dat de sector in Amsterdam pas weer enigszins is gaan groeien sinds de komst van Turkse ateliers, lijkt de bewering van Waldinger en Lapp te weerleggen dat er primair sprake is van etnische successie.
58. Clermonts, Van der Marck en Terweijden 1990.
59. BEA 1992: 12-14.
60. Wijziging 1992: 2.
61. Jonkman-Te Winkel 1994: 34.
62. Zandvliet en Gravesteyn-Lighthelm 1994: 46-47. Deze cijfers hebben betrekking op illegalen in de zin van de Wet arbeid buitenlandse werknemers (WABW).
63. Scheffer 1992: 245.
64. Ik ontleen dit aan Roberts 1994: 8.
65. Bloeme en van Geuns 1987.
66. *Persbericht RBA* 15 september 1993.
67. Van Putten en Lucas 1985; Westerman 1991; zie ook *De OnderKrant* juli/augustus 1990.
68. Op 3 april 1989, maakte de Vakraad al afspraken met het GAK. Deze maatregelen behelsden een vrijwillige 'Verklaring omtrent het eigen betalingsgedrag' (waaruit blijkt dat het confectie-atelier premies zou afdragen voor zijn werknemers), de 'Waarborgverklaring' (waaruit blijkt dat de leverancier zich zou houden aan de wettelijke voorschriften), en de 'Begeleiding van illegaal opererende confectie-ateliers naar legaliteit'. In de praktijk bleken de verklaringen echter makkelijk te kunnen worden ontdoken, terwijl de legalisering nauwelijks van de grond kwam. Zie BEA 1992: 21-23; Wijziging 1992.
69. Zie onder andere K. Hulsman, *Actieplan sanering confectie-ateliers*. Amsterdam: Gemeenteraadsfractie Groen Links, 20 januari 1994; *Concept-raadsvoordracht 'Rapportage confectieproblematiek'*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Hoofdafdeling Economische Zaken, 13 december 1994.
70. Te denken valt bijvoorbeeld aan de Stichting OndersteuningsKomitee Illegale Arbeiders, die op 24 januari een demonstratie van (illegale) arbeiders in Den Haag organiseerde.
71. Werbner 1980; zie ook Sowell 1981.
72. Het betreft hier het 'Plan Schaefer', *Het werk ligt op straat*. Amsterdam.
73. Minister van Sociale Zaken Melkert spreekt bij de presentatie van zijn plannen over zijn streven naar een 'verbonden samenleving' (*de Volkskrant*, 16 november 1994).

74. WRR 1989.
75. Lutz (1992) wijst hier uitgebreid op.
76. Met name de WRR heeft zich spreekbuis gemaakt van deze opvatting. Zie ook de opvatting van de Utrechtse onderzoeker J. Timmer (*Staatscourant*, 30-11-1994) die meent dat de Nederlandse verzorgingsstaat 'Sinterklaastrekjes' heeft en daarmee mensen van zich afhankelijk maakt.
77. Van der Zwan en Entzinger 1994.
78. Zie bijvoorbeeld Green 1991.

Literatuur

- Abernathy, W., K. Clark and A. Kantrow
1981 *Industrial renaissance. Producing a competitive future for America*. New York: Basis Books.
- Allaart, P.C. en A.M. de Voogd-Hamelink
1989 *Wie werkt zwart?* OSA-Voorstudie nr. V 30. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Allochtonen
1995 *Allochtonen over Nederland(ers). Resultaten van een onderzoek uitgevoerd door Intomart bv te Hilversum*. In opdracht van IKON Televisie, Hilversum, en Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht. Utrecht.
- BEA
1992 *Illegale confectie-ateliers. Een geïntegreerde bestrijding*. Opgesteld in opdracht van Vakraad voor de Confectie-Industrie, Werkgroep bestrijding illegale confectie-ateliers. Hoofddorp: Bureau voor Economische Argumentatie (BEA).
- Bloeme, L. en R.C. van Geuns
1987 *Ongeregeld ondernemen. Een onderzoek naar informele bedrijvigheid*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Böcker, A.
1994 *Turkse migranten en sociale zekerheid. Van onderlinge zorg naar overheidszorg?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bovenkerk, F.
1982 'Op eigen kracht omhoog. Etnisch ondernemerschap en de oogkleppen van het minderhedencircuit', *Intermediair*, 18/8, 26 februari, pp. 1-11.
- Bovenkerk, F., A. Eijken en W. Bovenkerk-Teerink
1983 *Italiaans Ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Bijlmer
1992 *Bijlmer bedrijvigheid. Haalbaarheidsonderzoek naar de ontwikkeling van het kleinbedrijf in de Bijlmermeer*. Uitgevoerd in opdracht van Sonar ten behoeve van de Stuurgroep Vernieuwing Bijlmermeer. Amsterdam: Van de Bunt.
- Clermonts, L., J. van der Marck en C. Terweijden
1990 *Illegalen komen niet hier. Gebruik van collectieve voorzieningen door vreemdelingen zonder verblijfstitel*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Instituut voor Rechtsociologie/Wetenschapswinkel.
- Eck, R. van en B. Kazemier
1989 *Zwarte arbeid. Een empirische en methodologische studie*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Engbersen, G.
1986 'Het chemisch huwelijk tussen overheid en burger', pp. 225-241 in K. Schuyt en R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. en J. Burgers
1994 *The unknown city. Illegal aliens in Rotterdam*. Paper presented to international conference 'Migration, social exclusion and the European city', 14-16 April, Utrecht.
- Fainstein, N.
1992 'The urban underclass and mismatch theory re-examined', pp. 276-312 in M. Cross (ed.), *Ethnic minorities and economic change in Europe and North America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feige, E.L.
1981 'Onzichtbare sector en macro-economie', *Economisch Statistische Berichten*, 3325, 7 oktober, pp. 980-984.
- Fijnaut, C.
1994 'Georganiseerde misdaad en de bestrijding ervan. De situatie in de Lage Landen vanuit Europees perspectief', in J. Roth en M. Frey, *Het verenigd Europa van de mafia*. Amsterdam/Leuven: Van Gennep/Kritak.
- Geuns, R. van

- 1993 *Thuiswerk in de confectie-industrie*. Eindrapport. Opgesteld in opdracht van de Vakraad voor de Confectie-Industrie. Amsterdam: Regioplan.
- Godschalk, J.J.
- 1985 *De informele economie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Sociologisch Instituut.
- Green, R.E.
- 1991 *Enterprise zones. New directions in economic development*. Newbury Park: Sage.
- Groenendaal, A.J.M.
- 1986 *Dilemma's van regelgeving. De regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1983. Een case studie naar het functioneren van regels als instrument van overheidsbeleid*. Alphen aan den Rijn/ Utrecht: Samsom H.D. Tjeenk Willink/ NCB.
- Groenendijk, K. en A. Böcker
- 1995 'Het schatten van de onschatbaren. Aantallen illegalen, beeld van een categorie of van de schatter?', *Migrantenstudies*, Themanummer 'illegalen' (geredigeerd door J. Rath en J. Schuster), 11/2.
- Hamnett, C.
- 1994 'Social polarisation in global cities. Theory and evidence', *Urban Studies*, special issue 'Globalisation, world cities and the Randstad', 31/3, April, pp. 401-424.
- ISMO
- 1985 *Hoofdpijnen van het rapport van de Interdepartementale Stuurgroep Misbruik en Oneigenlijk Gebruik*. S.I.: Interdepartementale Stuurgroep Misbruik en Oneigenlijk Gebruik (ISMO)
- Jongh, R. de, M. van der Laan en J. Rath
- 1984 *FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers*. Uitgave 16. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT).
- Jonkman-Te Winkel, M.E.
- 1994 *Illegalen aan het werk. Over ontmoediging en solidariteit*. SMO-Informatief 94-6. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming (SMO).
- Junne, G.
- 1985 'Terug naar de regio? Kansen voor een regionale herintegratie van productie en consumptie ten gevolge van de ontwikkeling van nieuwe technologie', *Tijdschrift voor Politieke Economie*. 8/4, juni, pp. 58-67.
- Kasarda, J.D., J. Friedrichs and K. Ehlers
- 1992 'Urban industrial restructuring and minority problems in the US and West Germany', pp. 250-275 in M. Cross (ed.), *Ethnic minorities and economic change in Europe and North America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kloosterman, R.C.
- 1994 'Amsterdamed. The rise of unemployment in Amsterdam in the 1980s', *Urban Studies*, 31/8, October, pp. 1325-1344.
- Kloosterman, R.
- 1995 'Mixed experiences. Postindustrial transition and ethnic minorities on the Amsterdam labour market', in M. Cross (ed.), *Split cities. Migrants, minorities and social exclusion in Europe*. (Verschijnt binnenkort).
- Koopmans, C.C.
- 1988 *De informele arbeidsmarkt. Een onderzoek naar vraag, arbeid en prijzen*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA).
- Lambooy, J.G. en P.H. Renooy
- 1985 *Informele economie*. SMO-Informatief 85-2. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming (SMO).
- Lutz, H.
- 1992 'Integreert arbeid? Migranten, arbeidsmarkt en beleid in Nederland', *Migrantenstudies*, 8/2, pp. 3-13.
- Mevissen, J.W.M.
- 1990 'Wat is informele economie?', pp. 11-21 in J.J. van Hoof, J.W.M. Mevissen en P.H. Renooy (red.), *Informele economie. Randverschijnsel of alledaagse realiteit?* Serie Arbeid en Organisatie 3. Heerlen/Deventer: Open Universiteit/Kluwer Bedrijfswetenschappen.
- Mielliet, R.L.
- 1987 'Immigratie van katholieke Westfalers en de modernisering van de Nederlandse

- detailhandel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100/3, pp. 374-393.
- Mitter, S.
1986 'Industrial restructuring and manufacturing homework. Immigrant women in the UK clothing industry', *Capital and Class*, 27, pp. 37-80.
- Mitter, S. (ed.)
1992 *Computer-aided manufacturing and women's employment. The clothing industry in four EC countries*. London/Berlin: Springer Verlag.
- Penninx, R. en L. van velzen
1976 *Kaste-vorming in Nederland? Buitenlandse arbeiders in de Nederlandse economie, ontwikkelingen en beleid*. Den Haag: NUFFIC/IMWOO REMPLD PROJECT.
- Phizacklea, A.
1990 *Unpacking the fashion industry*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Piore, M. en C. Sabel
1984 *The second industrial divide*. New York: Basic Books.
- Portes, A., M. Castells and L.A. Benton
1989 *The informal economy. Studies in advanced and less developed countries*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Portes, A. and S. Sassen-Koob
1987 'Making it underground. Comparative material on the informal sector in Western market economies', *American Journal of Sociology*, 93/1, July, pp. 30-61.
- Putten, M. van en N. Lucas
1985 *Made in Heaven. Vrouwen en de veranderende internationale arbeidsverdeling*. Amsterdam: Evert Vermeer Stichting.
- Renooy, P.H.
1990 *The informal economy. Meaning, measurement and social significance*. Netherlands Geographical Studies 115. Amsterdam; Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/ Regioplan.
- Roelandt, Th.J.A.
1994 *Verscheidenheid in ongelijkheid. Een studie naar etnische stratificatie en onderklassevorming in de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: Thesis.
- Sassen, S.
1988 *The mobility of labour and capital. A study in international investment and labor flow*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Sassen, S.
1991 *The global city. New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Scheffer, M.R.
1992 *Trading places. Fashion, retailers and the changing geography of clothing production*. Nederlandse Geografische Studies 150. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig genootschap (KNAG).
- Shachar, A.
1994 'Randstad Holland. A "world city"', *Urban Studies*, 31/3, April, pp. 381-400, (Special issue 'Globalisation, world cities and the Randstad').
- Smit, M. en L. Jongejans
1989 *C&A, de stille gigant. Van kleding multinational tot thuiswerkster*. 2e gewijzigde druk. Amsterdam: Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO).
- Sowell, Th.
1981 *Ethnic America. A history*. New York: Basis Books.
- Tap, L.J.
1993 *Het Turkse bedrijfsleven in Amsterdam*. Eerste rapport naar aanleiding van een afstudeeronderzoek. Groningen: Rijkuniversiteit Groningen, Interfaculteit Bedrijfskunde.
- Vakraad voor de Confectie-Industrie
1992 *Illegale confectie-ateliers. Een geïntegreerde bestrijding*. Hoofddorp: Bureau voor Economische Argumentatie (BEA).
- Veenman, J.
1994 *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland*. Houten/Zaventem/Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/ Koninklijke Vermande.
- Waldinger, R. en M. Lapp

- 1993 'Back to the sweatshop or ahead to the informal sector?', *International Journal of Urban and Regional Research*, 1, March, pp. 6-29.
- Werbner, P.
- 1980 'From rags to riches. Manchester Pakistanis in the textile trade', *New Community*, 8/1-2, Spring-Summer, pp. 84-95.
- Westerman, F.
- 1991 'Made in Amsterdam. Illegaal naaiatelier is toch voordeliger', *Onze Wereld*, september, pp. 20-22.
- White, J.B.
- 1994 *Money makes us relatives. Women's labor in urban Turkey*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Wijziging
- 1992 *Wijziging van de Coördinatiewet Sociale Verzekering en de Invorderingswet 1990 in verband met de toepassing van de ketenaansprakelijkheid in de confectiesector*. TK 1992-1993, 22958, nrs. 1-13.
- Wolff, R. en R. Penninx
- 1993 *De ontwikkeling van de positie van minderheden op de Nederlandse arbeidsmarkt 1979-1992*. Een studie in opdracht van de Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid. Voorstudie 1. S.l.: Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid)
- 1985 *Waarborgen voor zekerheid. Een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen*. Rapporten aan de Regering 26. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- 1989 *Allochtonenbeleid*. Rapporten aan de Regering 36. Den Haag: SDU.
- Zandvliet, C.Th. en J.H. Gravesteijn-Ligthelm
- 1994 *Illegale arbeid. Omvang en effecten*. Den Haag: VUGA.
- Zwan, A. van der en H.B. Entzinger
- 1994 *Beleidsopvolging minderhedendebat. Advies in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken*. S.l.: S.n.